

דיטר הנריך

דיטר הנריך (Henrich) הוא מבכירי הפילוסופים הגרמנים הפועלים כיום, ומומחה בעל שם עולמי לאידיאליזם גרמני. את עבודת הדוקטור שלו חיבר תחת הדרכתו של הנס גאורג גדמר. הנריך הוא פרופסור אמריטוס באוניברסיטת ברלין ובהידלברג, וכן משמש כמרצה אורח בהרווארד וקולומביה. בין ספריו:

- *Between Kant and Hegel: Lectures on German Idealism*, Harvard, 2003.
- *Die Gottrede von Juden und Christen unter den Herausforderungen der säkularen Welt*, Lit, 1997.
- *Hegels Wissenschaft der Logik: Formation und Rekonstruktion*, Klett-Cotta, 1986.
- *Hegels Logik der Philosophie: Religion und Philosophie in der Theorie des absoluten Geistes*, Klett-Cotta, 1984.
- *Hegels Philosophie des Rechts: die Theorie der Rechtsformen und ihre Logik*, Klett-Cotta, 1982.
- *Die Wissenschaft der Logik und die Logik der Reflexion*, Bonn, 1978.
- *Hegel im Kontext*, Suhrkamp, 1971.

טענות ותשובות

עבדתי ימים אחדים על תשובה לשאלותייך. הנחותייך מעוררות התפעלות והערצה. הן מכוונות ללב הסוגיות ההגליאניות. והן עוקפות את יצירתם של החוקרים ההגליאנים, וקוראות תיגר על הבודהיסטים והמרקסיסטים ברחבי העולם הממשיכים באופן כלשהו את הגל. נהנתי עד מאוד מרוח השאלות, מהאימפקט שלהן, ומהאתגר שהוצב לי, כאיש זקן, על ידך, הוגה רצינית וצעירה.

1) נראה שאת מזמינה אותנו בחזרה אל הוויכוחים של הפילוסופים היווניים המוקדמים. פרמנידס לימד שלא יכול להיות כל הבדל – ולפיכך ישנה רק ההוויה האחת, היחידה, התופשת-כל. זאת משום שההבדל מניח מראש את ה'לא' שאותו איננו יכולים לחשוב. הרקליטוס לימד את ההפך: שבעומקה של הממשות, הכל נמצא בזרימה. ואף על פי כן: פרמנידס טוען במסגרת ההבחנה בין אמת וטעות, לטובת האמת, והרקליטוס האמין

שתורתו בדבר מה שישנו תהיה לעד אמת יציבה, אם כי כמוסה. אך התיאוריות הבסיסיות ביותר צריכות להיות בנות-יישום גם לגבי עצמן.

הגל טען, כפי שטען אפלטון, ששניהם צודקים. מאז אפלטון, השאלה הקשה נותרת, בכל מקום: "באיזה מובן?". הגל סיפק תשובה רדיקאלית – ועל פניו פרדוקסאלית – משלו: שניהם הינם היבטים של צורה לוגית אחת ויחידה: שלילה פרופוזיציונלית (שעומדת עבור ההבדל) הנתפשת כ'אידיאה' אפלטונית, ובה בעת משתנה לכדי יחס לעצמה (שלילה כפולה בתור השלילה של ההבדל). כך אנו מקבלים את המשמעות ההגליאנית של ה'שליליות'.

הגל התפרסם בזכות המיומנות, וריבוי הדרכים, שבהם עשה שימוש במכשיר זה בתור ליבתו של אפראטוס מושגי. עם זאת, עדיין לא נהיר לנו במידה מספקת כיצד הוא עובד איתו; והוא עצמו לא יכול היה, מן הסתם, להפוך זאת למפורש, אפילו עבור עצמו. עניין זה מסייע להסביר, לפחות עבורנו, את מורשתו מרובת הצורות.

שני הצדדים של החלופה, כפי שאת מציגה אותה (יציבות מוחלטת ותנועה מוחלטת), נותרים קרובים מאוד להתחלות היווניות המוקדמות, ועקב כך הם נותרים, עבורנו, יותר מדי על פני השטח של הבעיה האונטולוגית, כמו גם של הבנת הממשות. בנוסף: ה'פוסטמודרניות' מסתכמת, לגבי דידי, במידה רבה, בשכילה עצלה, אף על פי שהיא מגיבה לניסיון היסטורי. היא חסרה את המשאבים בכדי לתת על כך דין וחשבון של ממש.

כך שעלינו לנסח את הבעיה מחדש: הליבה הלוגית של המתודה של הגל היא ללא ספק גנראטיבית – אם השלילה מתייחסת לעצמה, היא מוחקת את השלילה, ולפיכך יוצרת ניגוד שלה; כיצד, אם כן, מתייחס מה שנבדל מהשלילה, להבדל שהינו השלילה עצמה? נדמה שנובע מכך, שתוצאתה של האופראציה של הגל היא מצב לוגי אחר.

האם תהליך זה עשוי להמשיך עוד ועוד – להוביל למצב לוגי גנראטיבי חדש, אך לא לסיום? האם הגל יכול להציע צורה לוגית, שאינה רק מונחת-

מראש על ידי כל האחרות, אלא גם תופשת אותן? דבר זה, אני מאמין, ידרוש, שהגל יהיה מסוגל לייבא באופן לגיטימי משאבים לוגיים חדשים, בתור כאלו שמופקים על ידי האופרציה הלוגית הבסיסית שלו. אני מסכים עם אלו המטילים ספק בכך שדבר זה יכול להיעשות במסגרת תוכניתו לשיח סגור שעומד בזכות עצמו.

אך הגל ישאל בחזרה: האם אנו יכולים כלל לחשוב על הליכה הגנראטיבית של התפתחויות מושגיות, מבלי שכבר תימצא ברשותנו הטרמה עמומה של טוטאליות, ולפיכך של מוחלט יחיד? אני סבור שעלינו להמשיך לשאול את עצמנו היכן ניתן למצוא משאבים מספיקים בכדי לעמוד בשני האתגרים המנוגדים הללו.

2) בנקודה זו את עושה שימוש אלגנטי אך תובעני בהבחנתך הקודמת בין שתי השקפות מנוגדות על הגל. אני מאמין ששתי ההשקפות שאותן את מנגידה זו לזו הן מחמירות מדי, ואינן מספיק בעלות-תושייה, בכדי לבאר את מחשבתו של הגל, או את המצב העכשווי. בנוסף: שינוי בלתי-פוסק ובלתי-צפוי בארגון החברה, לא בהכרח יוביל לעצמאות רבה יותר של האינדיבידואלים. וההכרה בהבדל יכולה, כמו כן, שלא להוביל לניגודה הגמור של כל אחדות, שהינו, לפיכך, כאוס (שעבור היוונים, הוא אותו הדבר כמו האיין שממנו בורא האל המונותאיסטי את עולמו).

באשר לפילוסופיה של הגל על החברה האזרחית והמדינה הרציונאלית, יש לשים לב לכך שהיא תלויה כל כולה במושג ה'שלם' שלו, שיש להבחינו ממבנה-גושי [block-structure]. הוא דומה, במידת מה, לתמורה הקבועה של משתנים. ה'שלם' הוא, כפי שמבטא זאת הגל, האחדות של שלוש 'מסקנות' [con-clusions] שונות לגמרי, שלוש דרכים לדמות בנפשנו את הגרעין של הקוהרנטיות בארגון של חברה: השיטה של צרכי החיים, ההכרחיות של ארגון יציב, וההסכמה החופשית של חבריה. כך, הארגון החברתי ה"רציונאלי" הוא בהכרח מסגרת מורכבת שמביאה לידי איזון בין מגמות מנוגדות (מה שהינו המושג-העוקב – הממשיך את דרכה – של אותה אחדות מיוחדת מאוד, שהיא אי-הניתנות-להפרדה של השלילי וההווייה שעומדת בזכות עצמה בשליליות). הדוקטרינה של הגל מצביעה

על כן, שלפחות בחברות מודרניות, הקוהרנטיות שלהן צריכה תמיד להתבסס גם על ההסכמה החופשית של האינדיבידואלים כסובייקטים וכגורם מכונן sui generis [יחיד במינו]. השקפתו זו של הגל כמעט ואינה מוכרת, ואינה מודגשת על ידו ברטוריקה של כתביו שפורסמו תחת שלטון הרסטורציה בצרפת [restauration].

אך הגל אינו אינדיבידואליסט ליברלי, ולא 'פוסטמודרניסט עקבי' (אם ישנה כלל אפשרות שכזו). השניים נבדלים, ללא ספק. אך הם חולקים את הדגש החזק, הבלעדי כמעט, שהם שמים על השרירותיות, המקריות וחוסר יכולת החיזוי, שעליהם הגל חולק.

אני מודה שאני עצמי סבור, שתפקידו המכונן של האדם כסובייקט, עדיין אינו מוערך דיו אצל הגל. אני מעדיף (כמו קאנט) למצוא את הנסיבות הממסדיות ואת הגבולות של הסובייקטיביות – בסובייקט עצמו. למען הסר ספק: הסובייקטיביות מציגה מבנה שאינו פחות מורכב מזה של השליליות של הגל.

אך נדמה, אף על פי כן, שתמיד נזדקק למושג-עוקב כלשהו עבור הדבר שאותו הציג הגל לפילוסופיה תחת המונח 'רוח אובייקטיבית': המשגה של מאפייניה של אינטראקציה ממוסדת, שאינה יכולה להתבסס על הסובייקט היחיד, ושאינה טפיל על גבו, למרות שהיא נמצאת עימו בתלות הדדית. האם צורות כאלה של 'רוח אובייקטיבית' הן, כפי שהגל ללא ספק מניח, ישות עצמאית מעין-פיסיקלית שכוללת את הסובייקטים (בדומה לשיטות החברתיות של פארסונס [Parsons] ולוהמן [Luhmann]), או האם מדובר בדפוסים של תיאום הפועלים אך ורק בתוך הסובייקטים עצמם – שאלה זו נותרת פתוחה.

הגל האמין, שלא זו בלבד שהוא הציג לראשונה את כל הבעיות הללו לעומקן, אלא שהוא גם סיפק להן פתרונות מוחלטים. בינתיים למדנו, שעדיין איננו מבינים אפילו את הסובייקט עצמו, ושאלנו נותרים מבובלים בשל דרכים לא-אדקוואטיות שונות לגשת אליו.

ובאופן כללי יותר: מה שמוכר לנו יותר מכל, חומק מן הסתם מהבנתנו יותר מכל דבר אחר. מי שמגיע למסקנה זו, יכול עדיין למצוא את עצמו במסגרת המורשת של הגל. אך הוא יחשוד, ללא ספק, במתכון הגאוני של הגל לפתרון מוחלט שהינו השליליות המוחלטת. הארכיטקטורה של הגל עדיין מציגה את הפרדיגמה – לא רק הראשונה, אלא שגם עולה על כולן – לפתרון שנבדל במישרין מה'אי-פתרות' [dis-solution] הויטגנשטייניאנית של הבעיה. ובכל זאת, פתרון שכזה עשוי, אף על פי כן, להיותו בלתי נגיש ליכולות האפיסטמיות שלנו, באשר הן מופנות כלפי עצמן – לפחות בתצורה הלוגית של שיטה פורמאלית מקיפה העומדת בזכות עצמה, שאותה הגל שיווה בנפשו, ושאותה בלבד היה מקבל. החתירה תחת עצם הרעיון של שיטה שכזו, היא חיונית עבור מהפכה מאוחרת יותר בלוגיקה.

3) את חושפת, בעמוד יחיד כמעט, את 'הסוד של הגל' [The Secret of Hegel, Stirling, 1865] ואת 'המהות של הנצרות' [The Essence of Christianity, Feuerbach, 1841] על ידי רמיזה למהות של ה'פוסט-מודרניות'. אך מדוע לא? כפי שאמרתי, כוונתו של הגל הייתה לחשוף את המהות של הכל במשיכת קולמוס אחת (השליליות כאי-הניתנות להבחנה של השלילי והמיידני). את מה שאת אומרת, אני מבין בעיקר כאתגר, בעוד שהמפתח של הגל להכל, שעוצב במשיכת קולמוס אחת, הפך לגרעין של ארכיטקטורה פילוסופית סובטילית.

בטווח הארוך, את או מישהו אחר עשויים להפיק יצירה כזו של אמנות המחשבה. בין לבין, אגיב בכמה הערות והבחנות. אני סבור שאני רשאי להניח, שבהקשר של כתב-העת בו מתפרסמת שיחתנו, אתגרים תמיד מעניינים יותר מפתרונות.

א. את מסבירה את העידן הפוסטמודרני באמצעים מודרניים למדי ברוחם. את הופכת את הגל מראשו לרגליו, כמו מרקס, אך בדרך רדיקאלית יותר: האמת של הגל היא ההפך ממה שהוא האמין. מאחר שמהלך זה אינו פועל באמצעות חשיפת הבחנות סמויות, שלעיתים קרובות אינן עולות בקנה אחד, אלא באמצעות ניגודים ישירים, הרי שהוא עצמו מעין-הגליאני,

ומפגין מודרניות טהורה (כפי שזו הובנה על ידי פוסט-מודרניסטים אדוקים).

ב. איני צריך להזכיר לך את ריבוי-המשמעויות בפילוסופיה של הדת של הגל, שהובילה לפיצול בבית-מדרשו כבר בשנים האחרונות לחייו. בדת, 'האמת' מגלה את עצמה רק בדימויים או ב'ייצוגים', לא במחשבות. כאשר הוא הופך למושגים, התוכן ה'אמיתי' מציג את עצמו באופן שונה. מקורו של ריבוי-המשמעויות הוא ההבדל בין הדרכים שבהן דבר-מה נותר 'אותו-הדבר', מרגע שהוא מתורגם למדיום אחר. השאלה באשר לאופן בו יש לקרוא את הגל נותרת שנויה במחלוקת. אני עצמי סבור שהוא ניסה באופן מבריק – אך נכשל באורח אנוש למדי – לתפוש את המהות של הדת ולשמרה בלוגיקה שלו.

ג. ניתן להבחין בכך אם מתמקדים במה שתואם ל'גישה' הדתית, ושהינו חלק מהבנת התהליך של האמת המושגית עצמה. הגל מתאר זאת כ'התרוממות' של התודעה/הרוח אל האלוהי, שמביאה ל'הנאה' מהעולם באשר הוא חושף את עצמו בפנינו. בכך חוזר הגל לאריסטו, שאותו הוא מצטט ביוונית בסוף 'האנציקלופדיה'. ניתן להבין פרשנות זו של הדת בתור ההרחבה של רגש שאותו מכיר הפילוסוף מניסיונו שלו. אך אל לכך לעודד שיבה לניתוח הגליאני עצמאי יותר של הדת, ככזו המושתתת על הדמיון בלבד. ללא תפישה חדשה ועמוקה יותר של הסובייקטיביות, לא ניתן להבין את הניסיון הדתי. אך הסובייקטיביות, במובן זה, אינה הניגוד של הרציונאליות. למעשה, היא מכוננת אותה, וכן מהווה רכיב בתוכה. החשיבות של תוכנה זו חומקת מהגל, למרות הדגשתו את היחס-העצמי של השלילי. פייכטה (שלצידו רצה הגל להיקבר) גילה עמקות פילוסופית רבה יותר בנוגע לכך.

ד. הדוגמה של השילוש האלוהי התפתחה בסביבה יוונית, ובייחוד בזו האפלטונית. אך היחסים בין הפלטוניזם והנצרות עודם עניין מורכב ושנוי במחלוקת. אלוהי ישראל יכול להיות מובן במסגרת של "פרסונה", בעוד האחד של אפלטון מונע תיאור זה. הרוח המוחלטת של הגל מתייחסת לעצמה באמצעות שלושה גילומים מובחנים, בחלקם פרסונאליים, של עצמה – אך היא עצמה אינה פרסונה. לכן הנוצרי, בתפילתו, פונה אל האל

בתור ה'אב' או בתור ה'בן', אך כמעט לעולם אינו פונה אל השילוש האלוהי. הגל חושב על האל הנוצרי באמצעות הפעולה שהזכרה, של התרוממות ועיון. לעיתים הוא מדבר על הכרת-תודה ודבקות באורח שקרוב ללעג. לכן יכול ג'ון פינדלי [Findlay] ההגליאני לתאר את הגל כ'כּוֹנֵן, מרוחק מענייניה של הנצרות, כמו גם מענייניה של הסובייקטיביות המודרנית, סופית או אינסופית כאחד.

ה. הגל למד רבות על הפלטוניזם הנוצרי, בקורסים על היסטוריית הכנסייה, במדרשה הלותראנית שלו. אך מה ששימש אותו כנקודת מוצא למפעלו היצירתי הייתה הפילוסופיה המעשית. הוא ניסה להצביע על החסרונות בתיאורו של קאנט את החיים המוסריים, שאת האמת שלו הוא אף על פי כן אימץ, גם בתור האתגר העז ביותר עבור ההנמקה של האלוהות הממוסדת.

לכן אני חושב שאת מצביעה על דבר-מה חשוב, בכך שאת מראה שהגל משתמש בתבניות של הלשון של פאולוס ושל יוחנן, בהבינו את ה'אהבה' בתור הביטול – אך בה בעת בתור ההגשמה – של ה'חוק'. "המוסריות מבטיחה ומשמרת רק את האפשרות של האהבה". והאהבה היא ה'הגשמה' של המוסריות, באותו האופן שבו ישו הוא ההגשמה של הנבואות, באמצעות עבירה המעבירה אל התגלות חדשה והבנה חדשה של העולם ושל אלוהי-ישראל, אשר הוסבו לאימפריה האלוהית בדמותה של 'הכנסייה'.

הדינאמיקה של השינוי, של ההשתנות-לטובה והפיוס, היא מהותית לתמונת העולם הנוצרית. היא ללא ספק תואמת את הדוקטרינה האפלטונית של *האמד*, המקור האימננטי של כל ההבדלים, אך היא אינה חיונית עבורו. עקב כך, ניתן להדגיש את ההבחנה בין השתיים.

אך מן הצד השני, הדינאמיקה של ה'אהבה' ושל ה'חיים' – המשוחררת מהאונטולוגיה של *האמד* – אינה מובילה בשום אופן אל הדבר שאותו את מקבלת בתור ההבנה הנכונה של הניסיון הפוסט-מודרני. זאת משום שכל המושגים שאיתם עובד הגל הצעיר, מצריכים מוקדנות-מטרה מהותית. אם את מסלקת את זה, המושגים יתנדפו. התהליך הוא מכוון בהכרח, אף כי

דבר זה יכול להיוותר סמוי מן העין כל עוד הוא נמשך. את רואה זאת בבירור, אם את מנסה לתרגם כתבים מקראיים למסגרת של קונטינגנטיות צרופה, מורכבות, וכל זאת עם שינויים מינימאליים ואפקטים מקסימאליים.

לסיכום: כך או כך נראה שיש לנו טעמים טובים להגיע לדיאגנוזה אדקוואטית יותר של ההתנסויות של ימינו – לתפישה שמשלבת, בין היתר, קונטינגנטיות מוחלטת, עם הסיכוי ליותר מאשר שינוי בלבד ועושר בהבדלים חבויים. הגל עצמו הגיע לשוליי רצינותה של השקפה שכזו, בניתוח שלו את היחס בין הקונטינגנטיות וההכרחיות. כאיש צעיר, ובמאמרי הראשון שפורסם על הגל, ניסיתי להצביע על כך.